

**Ж. БАЛАСАГЫН атындагы
КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИКУНИВЕРСИТЕТИ**

**К. КАРАСАЕВ атындагы
БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИКУНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.22.644 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

**Кол жазма укугунда
УДК 81: 82-7 (575.2) (043.3)**

АБДУЛЛАЕВ ДАВЛАТБЕК ШАРАПОВИЧ

ЧАТКАЛ ТОПОНИМИЯСЫ

(тилдик ареалдардын тарыхый калыптануусу топонимдердин мисалында)

10.02.01 – кыргыз тили

**Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын издени алуу
үчүн жазылган диссертациянын**

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2023

Диссертациялык иш И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин профессор Т. Ахматов атындагы кыргыз тили жана аны окутуунун технологиялары кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: **Кенжебаев Даирбек Орунбекович**
филология илимдеринин доктору, Эл аралык Ала-Тоо университетинин педагогика кафедрасынын профессору

Расмий оппоненттер: **Дунканаев Абдыкалык Токтогулович**
филология илимдеринин доктору, доцент, К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын профессору

Осмонова Наргул Ыманалиевна
филология илимдеринин кандидаты, Ж. Баласагын атындагы КУУнун кыргыз филологиясы факультетинин кыргыз тили жана адабияты кыргыз тилинде окутулбаган билим берүү мекемелеринде кафедрасынын доценти

Жетектөөчү мекеме: Кыргыз-Түрк Манас университетинин гуманитардык факультетинин филология бөлүмү (720044, Бишкек шаары, Жал кичи району Тыналиева көчөсү 30-43).

Диссертациялык иш 2024-жылдын 11-январында саат 10:00дө Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.22.644 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, Фрунзе көч., 547. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc1.vak.kg/b/102-tnx-0sb-9mu>

Диссертация менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч., 547), К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720040, Бишкек ш., Ч. Айтматов проспекти, 27) илимий китепканаларынан жана Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиянын сайтынан (<https://vak.kg/>) таанышууга болот.

Автореферат 2023-жылдын 11-декабрында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, ф.и.к., доцент

Каратаева С. К.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Азыркы административдик курам боюнча Чаткал аймагы Кыргыз Республикасынын коңшулаш Өзбекстан мамлекети менен чектеш жана кыргыз этносунун эл катарында калыптануусундагы тарыхый-лингвистикалык бай материалдарды кучагына алган *өзгөчө географиялык мейкиндик* болуп саналат. Анткени акыркы мезгилде жалпы эле лингвистикада геосаясат менен тыгыз байланышкан географиялык лингвистиканын орду олуттуу мүнөзгө ээ болуп, топонимдер тарыхый фактыларды калыбына келтирүүнүн аргументи катары пайдалыныла баштады. Мына ушундай объективдүү далилдер менен шартталган Чаткал топонимиясынын тарыхый жактан калыптануусу совет бийлигинин алгачкы жылдарынан тартып эле өзгөчө ареал катарында тарыхчылар жана тилчилердин кызыгууларын арттырып келген деп айтууга болот.

Бизге белгилүү болгондой, лингвистикалык фактылар топонимдик тутумдун составында “граниттен да бекемирээк” сакталып, кийинки муундарга элдин тарыхын андап билүү үчүн орду толгус кыртыш катарында кызмат кылат. Соңку мезгилдерде кыргыз тил илиминин алдыга кадам таштагандыгынын белгиси катары башка багыттар менен катар жер-суу аттарынын изилденишинин жаңы сапаттык баскычка көтөрүлгөндүгүн белгилөөгө болот. Жер-суу аттары Кыргызстандын тарыхый жактан калыптануусунун, мамлекетибиздин бүтүндүгүн далилдөөчү фактылар, ошону менен бирге лингвистикалык баалуу факты-материалдар катарында каралуусу шарт [Аширалиев, 1963]. Демек, кыргыз тилинин өнүгүү тарыхын топонимдерсиз изилдөө, тарыхтын көрсөткүчү болгон жер-суу аттарын унутта калтыруу чындыкка коошпойт. Ошондой эле элибиздин өтмүшүн жана кыргыз тилинин тарыхый эволюциясын аныктоодогу кечиктирилгис маселе экендиги шек туудурбайт. Чаткал районунун жер-суу аталыштар системасын лингвистикалык жактан иликтөө биздин мамлекетибиздин тышкы саясаты менен да байланышкан зарыл маселелердин катарында турат. Анткени коңшулаш Өзбекстан менен чек ара маселелеринин каралышында маанилүү жагдайлардын бири катары жер-суу аттарынын, алардын илимий этимологиясынын орду бар экендигин танууга болбойт. Башкасын айтпаганда да, азыркы учурда Тажикстан менен чек ара көйгөйлөрүнүн каралышында башка талаш маселелер менен бирге социалдык тармактарда окумуштуулар арасында географиялык объектилердин аталыштары, алардын этимологиясы боюнча да полемикалык жагдайлар жарала калып жаткандыгына күбө болуудабыз. Андыктан, Чаткал топонимиясына түз же кыйыр түрдө байланышкан жогоруда сөз болгон маселелерди ар кандай өңүттөрдөн карап,

конкреттүү тилдик фактылардын негизинде тактоо жана тиешелүү мисалдардын негизинде иллюстрациялоо зарылдыгы диссертациялык ишибиздин **актуалдуулугун** айгинелейт.

Диссертациянын темасынын илимий программалар жана негизги илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иш И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин профессор Т.Ахматов атындагы кыргыз тили жана аны окутуунун технологиясы кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты. Кыргызстандын башка бир катар географиялык объектилеринин катарында маанилүү орунду ээлеген Чаткал районунун Улуу Жибек Жолу менен болгон тарыхый байланышынын контекстинде тарыхый топонимдерди аныктоо, ошону менен бирге, кыргыз жергесинде кыргыз тилиндеги топонимдер басымдуулук кыларын Чаткал районунун топонимиясын лингвистикалык, салыштырма-тарыхый өңүттөрдөн изилдөө аркылуу далилдерди келтирүү, б.а., Чаткал районундагы жер-суу аттарынын тутумун аныктоо менен бирге, аларды кыргыз тилинин лексикасынын тарыхый катмарларына байланыштуу система катары карап, илимий негизде сыпаттап берүү ишибиздин негизги **максаты** катары эсептелет.

Изилдөөнүн максатын ишке ашыруу үчүн төмөндөгүдөй **милдеттер коюлду:**

1. Кыргызстандын топонимиясындагы айрым тарыхый топонимдердин этимологиясын илимий өңүттөн чечмелөө аркылуу өнүгүү багыттарын жана маанилик байланыштарды аныктоо;
2. Чаткал чөлкөмүнүн жер-суу аттарынын системасында жолугуучу топонимдердин фонетикалык жактан калыптануусунун мыйзамдарын талдоо жана кыргыз тилиндеги байыркы топонимдерди бөлүп көрсөтүү;
3. өлкөбүздүн коңшулаш Өзбекстан менен болгон чектериндеги географиялык аталыштардын маанилик жана этимологиялык жактан иликтениши жана алардын басма сөз, теле-радио берүүлөрдө кыргыз тилинин мыйзам ченемдерине ылайык берилишине байланыштуу практикалык сунуштамаларды берүү;
4. тарыхый-этнографиялык маалыматтарды колдонуу менен Чаткал чөлкөмүндөгү географиялык аталыштарды семантика-структуралык жана этимологиялык өңүттөрдөн иликтөө.

Иштин илимий жаңылыгы. Кыргыз Республикасынын тарыхый-географиялык жактан маанилүү аймактарынын бири катары эсептелген Чаткал районунун жер-суу аталыштар тутумунун диссертациялык иштин деңгээлинде комплекстүү изилдениши, алардын кыргыз тилиндеги айрым фонетикалык мыйзамдардын жаралышын жана калыптануу этаптарын чагылдырган тилдик факты-материалдар катарында каралуусу, ошондой эле Чаткал районундагы

топонимдердин изилдениш алкагында жер-суу аттарынын белгилүү бир тарыхый катмарларын аныктоо өңдүү бир катар маселелердин ар кайсы өңүттөрдөн изилдениши иштин **илимий жаңылыгын** түзөт.

Иштин практикалык мааниси. Изилдөөдөн алынган тыянак-натыйжаларды лексикология, тарыхый лексикология, түркология, кыргыз тилинин тарыхы, диалектология өңдүү дисциплиналар боюнча лекциялык курстарды жана семинардык сабактарды өтүүдө пайдаланууга болот. Мындан тышкары кыргыз тил илиминин алкагында географиялык лингвистика боюнча программаларды жана окуу китептерин түзүүдө, топонимдердин маанилеринин терең ачылышына, аныкталып-такталышына жана аталган проблемалар боюнча изилдөө иштерин жүргүзүүгө теориялык негиз боло алат. Ошондой эле аталган багыттар боюнча окуу китептерин, пособиелерди, лекциялык курстардын тексттерин даярдоодо теориялык материал иретинде пайдаланылышы мүмкүн.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Чаткал топонимиясы кыргыз элинин тилдик менталитетин жана белгилүү бир лингвомаданий моделди чагылдырган, жаратылыш, маданият, тарых жааттарындагы маалыматтардын булагы катары эсептелет.

2. Чаткал топонимиясы – онтологиялык негиздүү структура жана кыргыз тилинин лексикалык корунун динамикасын айкындоочу объективдүү система.

3. Чаткал топонимиясынын курамындагы байыркы топонимдер кыргыз тилинин фонологиялык эволюциясын жана семантикалык жактан калыптануусунун мыйзам ченемдерин көрсөтөт.

4. Кыргызстандын башка аймактарынын топонимиясы сыяктуу эле Чаткал чөлкөмүндөгү жер-суу аталыштары кыргыз элинин башка элдер менен болгон тарыхый, социалдык, маданий, диний, тилдик алака-катыштарын тастыктаган маанилүү индикаторлордун бири катары эсептелет.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Диссертациялык изилдөөдө Чаткал топонимиясы боюнча топонимдердин реестринин түзүлүшү, коңшу мамлекеттер менен чек ара алакасына тиешеси бар жер-суу аталыштарынын семантикасы тарыхый лингвистиканын фактыларынын негизинде талдоого алынышы жана башка бир катар географиялык лингвистиканын фактыларынын илимий өңүттөн сыпатталып, изилдениши автордун жеке салымы болуп эсептелет.

Изилдөөнүн натыйжаларынын апробациясы. Изилдөөнүн жыйынтык-натыйжалары боюнча эл аралык, республикалык жана регионалдык илимий-практикалык конференцияларда, т.а., белгилүү тилчи-лексикограф К.Карасаевдин 110 жылдык мааракесине арналган конференцияда (2012-ж.), К.Х.Джийдееванын 75 жылдыгына арналган “Көркөм котормо жана улуттук адабий процесс” (2014-ж.) жана “Коомдун өнүгүшүндө илимдин ролу” (Уфа,

2016) аттуу конференцияларда баяндамалар жасалды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын толук чагылдырылышы. Изилдөөнүн мазмуну 14 макалада чагылдырылган, анын ичинде РИНЦ системасында индекстелүүчү Кыргызстандагы журналдарда 4 макала, Россияда 5 макала жарык көрдү.

Иштин түзүлүшү. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат. Иштин жалпы көлөмү 208 бетти түзөт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу негизделип, изилдөөнүн максаты, милдеттери, илимий жаңылыгы, иштин практикалык баалуулугу жана коргоого сунушталган жоболору баяндалып, изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы менен чагылдырылышы, иштин түзүлүшү жөнүндө маалыматтар берилген.

“Чаткал топонимиясынын тарыхый калыптанышы Улуу Жибек Жолу магистралынын контекстинде” аттуу биринчи бапта жалпы тил илими, түркология жана кыргыз тил илими алкагында топонимика багыты боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөргө илимий сереп жүргүзүлдү.

1.1. Чаткал топонимиясынын тарыхый-лингвистикалык мүнөздөмөсү. Жалпы эле адамзаттын тарыхында батыш менен чыгыштын маданиятын байланыштырган магистрал катарында белгилүү болгон Улуу Жибек Жолу типологиялык жактан ар башка системадагы тилдердин ортосундагы тыгыз карым-катышты камсыз кылган. Улуу Жибек Жолунун негизги географиялык жана лингвистикалык негизи жана жалпы картографиясын изилдөөдө Чаткал районунун жер-суу аталыштар системасы тарыхый материал катарында кызмат кыла алат. Анткени өз мезгилинин белгилүү тарыхчылары С. М. Абрамзон [Абрамзон, 1990], В.Бартольд [Бартольд, 1996] жана А.Н. Бернштам [Бернштам, 1997] Улуу Жибек Жолунун болжолдуу картасы Чаткал районунун топонимиясы менен тыгыз байланышкандыгына шек санашкан эмес.

Улуу Жибек Жолунун гүлдөгөн мезгилине таандык белгисиз автордун “Худуд аль-'алам мин аль-Маширик ила-ль-Магриб - Границы мира с востока на запад” (б.з. 982-ж.) аттуу эмгегинде *Чаткал, Чырчык, Анкана, Боло-Жай, Касан-Сай, Ала-Бел, Сарай, Кербен-Сарай, Коркана, Сафед, Падек, Ызар* сыяктуу топонимдер реалдуу географиялык объектилер катарында баяндалган. Бул топонимдик аталыштар кыргыз элинин гана эмес жалпы эле түрк дүйнөсүнүн тарыхын изилдөөдө зор мааниге ээ.

XIII к. баштап Мавренахр (Аму-Дарыя менен Сыр-Дарыянын ортосундагы жерлер) Жети-Суу өрөөнү (Балхаш көлүнүн чыгыш жана

түштүгү) Памир этектери, азыркы СУАР райондору Чынгыз хандын экинчи уулу Чагатайдын колуна өткөндүгү тарыхтан белгилүү. Чагатайдын урпактары бул кең территорияда бир бүтүн хандыкты «Чагатай улусун» түзүшкөн. Алар өздөрүнүн тилин араб, фарс тилдерине каршы коюп, аны “Чагатай түркчөсү”, “Чагатай тили” деп аташкан. Биздин оюбузча, Чаткал топонимиясында түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин тарыхындагы чагатай хандыктарынын мезгилине таандык *Касан-Сай, Акмура, Аракол, Айрычат, Ак-Бешиш* топонимдери бар.

Чаткал аймагы географиялык жактан коммуникациялык ыңгайлуу абалды ээлеген тарыхый окуялардын чордону гана болуп калбастан, бул аймакты жердеген уруулардын башка элдер менен болгон тыгыз карым-катнашы калктын социалдык-экономикалык жактан өнүгүүсүн шарттаган. турукташкан элдин маданияты жана андагы өндүрүштүн издери бүгүнкү күнгө чейин сакталган. Мисалы, *Сумсар, Бунарак, Ак-Там жана Ак-Коргон* топонимдери Чаткал районунун чегинде алгачкы пайда болгон архитектуралык курулуштардын негизинде пайда болгондугунан кабар берет.

1.2. Чаткал топонимдеринин изилдениши. Түштүк Кыргызстандын социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүү тарыхында Чаткал административдик аймагы кылымдар чегинде экономикалык-маданий жактан гана эмес, тилдик жаатта да чоң өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Чаткал аймагы б.з.ч. II кылымдарда эле адам баласы тарабынан өздөштүрүлө баштагандыгы илимпоздор тарабынан айтылган [Абрамзон, 1990]. Совет доорунда Аксы, Чаткал райондорундагы археологиялык табылгалар бул аймактардын географиялык жана ареалдык тарыхынын, анын ичинде Чаткал топонимиясынын изилденшине жаңы импульс берген.

Өткөн кылымдын 60-жылдарынан тарта кыргыз топонимикасын изилдөө иштери жандана баштайт, т.а., географ-окумуштуулар С. Умурзаковдун (1959), К. Матикеевдин (1974) жана башка авторлордун айрым географиялык аттардын чыгышына арналган илимий макалалары жарык көрөт.

Кыргыз топонимиясы жана андагы тарыхый катмарлардын изилдене башташы Э.М.Мурзаевдин эмгектери менен байланышта. Айрыкча, аталган окумуштуунун Чаткал районунун топонимдик тутумуна мүнөздүү болгон бирдиктерге токтолгондугун айтууга арзыйт [Мурзаев, 1973; 1980; 1982]. Кыргыз топонимиясынын бир катар олуттуу маселелери Н. П. Бутенконун (1969), Д. Исаевдин (1977) жана К. Коңкобаевдин (1980) эмгектеринде каралгандыгы белгилүү. Н. П. Бутенко биринчилерден болуп Кыргызстандагы

орус топонимдеринин сөз түзүү структурасы, орус-кыргыз тилдеринин энчилүү аттардагы айкалышы, орус-кыргыз топонимдеринин калькаланышы сыяктуу проблемаларды көтөргөн [Бутенко, 1969:147-149]. Ал эми Д. Исаев Түндүк Кыргызстандын топонимиясындагы түрк, иран, монгол тилдеринен

кирген топонимдердин маанисин чечмелеп, иран катмарынын келип чыгышын бир кыйла терең изилдөөгө алган [Исаев, 1977]. К. Коңкобаевдин изилдөөлөрү аркылуу кыргыз топонимиясынын *стратиграфия маселеси* күн тартибине коюлду. Тилчи-окумуштуу Түштүк Кыргызстандагы жер-суу аттарына этимологиялык талдоого жүргүзүү менен Чаткал районундагы географиялык аттарга да көңүл бөлгөн [Коңкобаев, 1980:172].

Кийинки мезгилде кыргыз топонимиясын изилдеген окумуштуулардын катары улам толукталууда. Маселен, Л.Сулайманова кандидаттык диссертациясында элдик географиялык терминдердин функцияланышын, структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрүн изилдесе [Сулайманова, 2007:25], М. Шамшиева Лейлек топонимиясындагы жер-суу аттарынын жасалышындагы мыйзам ченемдерди изилдөө менен кыргыз элинин Орто Азия чөлкөмүндө эң байыркы элдерден экендигин тилдик факты-материалдардын мисалында далилдөөгө аракет кылган [Шамшиева, 2009:24]. Ушуга эле үндөш эмгек Н. Акматов тарабынан жазылып, анда кыргыз элинин тарыхында маанилүү орунду ээлеген Ысык-Көл топонимиясы ар тараптуу иликтөөгө алынган [Акматов, 2009:25]. Ал эми А.С.Жолдошбаевдин диссертациясында орус жана кыргыз антропонимдик системасындагы типологиялык өзгөчөлүктөр изилденген [Жолдошбаев, 2015:264].

Бирок муну менен эле Кыргызстандын жер-суу аттары толук изилденди деп айтууга болбойт. Чаткал районунун территориясында эч бир эмгектерде сөзгө алынбаган чоң, кичине суу объектилеринин аттары бар. Анын үстүнө Чаткал топонимиясы географиялык, тилдик жактан да өзгөчөлүктөргө ээ.

1.3. Чаткал жер-суу аталыштар системасынын тарыхый жана структуралык өңүттөн изилдениши. Б.Юнусалиев, Б.Орузбаева, Д.Исаев сыяктуу белгилүү кыргыз тилчилеринин изилдөөлөрү түздөн-түз Чаткал топонимиясына арналбаса да, аталган окумуштуулардын эмгектеринде кыргыз топонимдеринин тарыхына байланышкан маселелер каралган, айталы алтай жана кыргыз топонимдериндеги генетикалык жакындыктар [Юнусалиев, 1965:5-21], инерттүү формадагы **-ты** топоформанты [Орузбаева, 1958:65], кыргыз топонимдериндеги **сар** компоненти изилденген [Исаев, 1977:172]. Академик Б.Ө. Орузбаева талдаган жер-суу аттарынын басымдуу бөлүгү Чаткал топонимиясына тиешелүү, анткени Чаткал топонимиясынын составында байыркы доорлордон сакталган *Чечекти*, *Шырыкты* жана *Балыкты* топонимдери окумуштуунун оюн тастыктай алган лингвистикалык фактылар деп эептөөгө болот.

1.4. Чаткал топо-ономастикасы тарыхый процесстердин тилдик көрсөткүчтөрү катары. Чаткал топонимиясынын калыптануусун тарыхый жактан үч этапка бөлүштүрүүгө болот:

- 1) Чаткал аймагынын чыгыштан Тан империясы жана батыш

цивилизациясы менен байланыштын жандануусу;

2) Улуу Жибек Жолунун негизги багыттарынын тарыхый жактан аныкталышы жана лингвистикалык байланыштын пайда болуусу;

3) Чаткал аймагында тилдердин карым-катнашы үчүн тарыхый географиялык ареалдын түзүлүшү, б.а., түрк жана иран тилинде сүйлөгөн элдердин ортосундагы маданий-социалдык тыгыз байланыштын натыйжасында *Караван-Бекет*, *Кербен*, *Кербен-Чынтам*, *Кербен-Сай* сыяктуу гибридик топонимдердин пайда болушу.

“Изилдөөнүн материалдары, методдору жана Чаткал топонимиясынын тарыхый-лингвистикалык стратиграфиясы” деп аталган экинчи бапта изилдөөнүн объекти жана предмети, методологиялык негизи жана Чаткал топонимиясынын тарыхый-лингвистикалык стратиграфиясы жөнүндө сөз болот.

Изилдөөнүн **объектисин** - Чаткал топонимдик системасы, ал эми **предметин** - Чаткал топонимиясынын тутумун түзгөн топонимдердин тарыхый-лингвистикалык, структура-семантикалык мүнөздөмөсү түзөт.

2.1. Изилдөөнүн негизги материалдары жана булактары. Изилдөө ишибизде Кыргызстандын географиялык объектилеринин катарында маанилүү орунду ээлеген Чаткал районундагы Улуу Жибек Жолу менен байланышкан тарыхый топонимдер аныкталып, ошону менен бирге кыргыз тилиндеги топонимдер басымдуу кыла тургандыгы лингвистикалык, салыштырматарыхый өңүттөн изилденди. Чаткал топонимиясындагы жөнөкөй, тубаса жана туунду топонимдер, эки компоненттүү топонимдер изилдөөнүн негизги материалдары катары алынды. Ал эми изилдөө ишинин теориялык материалдарын Б. М. Юнусалиев, Б. Ө. Орузбаева, А. Н. Бернштам, Н. Абрамзон, Н. Бартольд, Э. М. Мурзаев, Д. Исаев, Ш. Жапаров, К. Коңкобаев, Н. Джапаров өндүү бир катар окумуштуулардын эмгектериндеги теориялык жоболор, концепциялар алынгандыгын кошумчалоого болот.

2.2. Изилдөөнүн методдору жана Чаткал топонимиясынын тарыхый-лингвистикалык стратиграфиясы. Чаткал районунун чөлкөмүндө жайгашкан топонимдердин тарыхый стратиграфиясы, алардын тарыхый-лингвистикалык жана структуралык-семантикалык өңүттөрдөн иликтениши, топонимдердин кыргыз тилинин лексикалык системасы менен болгон байланышы, ономастикалык тутумдан алган орду, топонимдердин тарыхый-лингвистикалык, структура-семантикалык мүнөздөмөсүнө ылайык жөнөкөй топонимдер, тубаса жана туунду, эки компоненттүү топонимдер болуп бөлүнүшү, ошону менен бирге теориялык маселелердин мүнөзүнө ылайык алынган тилдик иллюстрациялар каралгандыктан, сөз болуп жаткан бапта, негизинен, тилдик, структуралык-функционалдык анализ жана синтез, ошондой эле сыпаттоо өндүү бир катар методдор пайдаланылган. Ал эми

изилдөө ишибиздин үчүнчү бабында Чаткалдык кыргыздардын тилдик өзгөчөлүгүн камтыган жана реалдуу тарыхый социалдык объектилердин лингвистикалык чагылуусу болуп саналган Чаткал топонимиясында кеңири жолугуучу топонимдердин структурасы комплекстүү талдоого алынгандыктан, бул бапта сыпаттама методдон тышкары, таза тилдик, салыштырма-тарыхый, компоненттик, структуралык-функционалдык анализдердин элементтери активдүү пайдаланылды. Мындан тышкары изилдөө ишинде пайдаланылган методдордун ичинен топонимикалык стратиграфия методун өзгөчө бөлүп көрсөтүү зарыл.

2.3. “Байыркы түрк жана иран катмарлары тилдик карым-катыштын лексикалык индикаторлору катары» аттуу бөлүмдүн бөлүмчөлөрүндө Чаткал топонимиясынын тарыхый катмарлары даректүү маалыматтардын негизинде иликтенди.

2.3.1. Чаткал топонимиясындагы байыркы түрк катмары. Чаткал топонимиясы кыргыз топонимиясынын ажырагыс бөлүгү болуп саналгандыктан, Кыргызстандын жалпы топонимиясы менен эриш-аркак өнүккөн. Чаткал топонимиясындагы байыркы түрк катмары көлөмдүү тарыхый катмарды түзөт жана көп кылымдар бою өнүгүү процессинде структуралык жактан өзгөрүүгө учураган. Албетте, топонимдерди структуралык жактан комплекстүү изилдөөдө алардын тыбыштык жактан кылдат талдоого алуу зарылчылыгы турат. Анткени фонетикалык жактан өзгөрүүгө учураган жер-суу аталыштары маанилик жылышууларга дуушар болушу толук ыктымал. Төмөндө Чаткал топонимиясындагы байыркы түрк катмарын түзгөн *Чаткал, Агач-Сай, Агач-Саз, Ак-Моло, Ак-Шаар, Касан-Сай, Жарык-Сай, Чал-Арык, Кол-Арык, Узун-Арык, Беш-Арык, Адырлык, Чалма-Адыр, Сар-Адыр, Олтончак, Олтон-Башат, Алтын-Камар* ж.б.у.с. жер-суу аталыштарынын курамындагы **чат, агач, сай, арык, адыр, алтын/олтун** сыяктуу тополекемаларга лингвистикалык иликтөө жүргүзүлөт.

Чаткал аймагынын аталышы байыркы түрк тилинде активдүү топоним болуп саналган **чат//сат** тополекемасы менен байланышкан. Ал эми экинчи компоненти жалпы түрк тилдериндеги активдүү **гол** топоними. Азыркы кыргыз тилинде фонетикалык адаптацияны башынан өткөрүп, Чаткал формасына ээ болгон. **Чаткал** топониминдеги **чат** компонентин О.Т. Молчанова алтай топонимиясындагы туруктуу компонент катарында белгилейт. Окумуштуу *Чат, Чаталы* топонимдерин факты катарында пайдаланган жана *Чаталы* топонимин дарактын аталышы катарында көрсөткөн [Молчанова, 1968:22]. Орто Азия топонимиясын системалуу изилдеген өзбек окумуштуусу Х. Х. Хасанов **Чаткол** топонимин “тегиз эмес, урчуктуу жер жана тар, кууш” маанисине жакындаткан [Хасанов, 1962:31-36]. Казак окумуштуусу Г. К. Конкашпаев **Чаткал** жана **Шаткол** топонимдерин “урчуктуу, тилкеленген

аскалардан турган зоока” деген пикирде болгон [Конкашпаев, 1963:162]. Ал эми кыргыз изилдөөчүсү К.К. Коңкобаев: “топоним эки тоонун ортосундагы терең колот маанисин билдирет жана эпитет катарында “Манас” эпосунда “чаткаягы чаткалдай” деген сапта жолугат” деген жыйынтык чыгарган [Конкобаев, 1980:123]. Биздин пикирибизде, **Чаткал** топоними тарыхый жактан ширелишкен **чат+кол** (өзөн) эки компоненттин биримдигинен туруп, эки тараптан перпендикулярдуу абалда кошулган дарыянын куймасын атап көрсөтөт.

Чаткал топонимиясында байыркы түрк катмарына тиешелүү *Агачал*, *Агачтык*, *Белагач*, *Керагач*, *Жырагач*, *Агачлыг* топонимдеринин татаалдашкан **Агач-Сай**, **Агач-Саз** сыяктуу формалары жолугат. Татаал топонимдердин атрибутивдик бөлүгү катарында кызмат кылган байыркы түрк тилдик абалынан сакталып калган **агач** активдүү тополексема болуп саналат. К. М. Мусаев түрк тилдерине орток **агач** лексемасын төмөнкүчө мүнөздөйт: «Слово **агач** имеется во всех тюркских языках, поэтому оно выступает как общетюркское, вместе с тем различается по семантике в разных ареалах» [Мусаев, 1975:178]. Ал эми Ж. Мукамбаевдин диалектологиялык сөздүгүндө **агач** сөзүнүн лейлек говорунда “өсүп турган дарак” мааниси берилген [Мукамбаев, 2009:76]. Н. Р. Джапаров өз изилдөөлөрүндө азыркы кыргыз тилиндеги жыгач лексемасы К. Мусаев жана Э.В. Севортяндын эмгектеринде келтирилген **агач** сөзү менен байланышпай тургандыгын, **агач** сөзү байыркы түрк тилинен келип чыгуучу туунду номинативдик бирдик деп түшүндүрөт. Изилдөөчүнүн ою боюнча, азыркы кыргыз тилиндеги *жыгач* сөзү байыркы түрк тилиндеги **йыг-** жана **-ач** морфемаларынан турат. Демек, **агач** сөзү байыркы түрк тилиндеги **йыгач** сөзүнүн фонетикалык өнүгүүсүнүн жыйынтыгы болуп саналат [Джапаров, 2010]. Ал эми биздин пикирибизде, Чаткал топонимдериндеги **агач** компоненти азыркы кыргыз тилиндеги “дарак” маанисинде келет жана “дарактуу жердеги булакты” атап көрсөтөт.

Байыркы түрк катмары Чаткал топонимиясындагы көлөмдүү тарыхый катмарды түзүү менен Чаткал топонимиясындагы туруктуу, активдүү жер-суу аттарында жолугат. Алардын ар бири формасын өзгөртүү менен тилибиздин тарыхый өнүгүүсүн жана ички өнүгүү мыйзамдарын чагылдырат.

2.3.2. Чаткал топонимиясындагы иран катмары. Чаткал аймагында кыргыз уруулары менен иран тилдүү элдер көп кылымдар бою тарыхый-социалдык байланышта жашагандыгы белгилүү. Мындай көп кылымдык байланыш топонимдик тутумга да чоң таасирин тийгизип, экинчи чоң катмардын иран катмарынын калыптанышына алып келген. Төмөндө алардын айрымдарына токтолобуз. **Жайбөлөнт** Чаткал районунун түшүк-батыш тарабында жайгашкан тоонун жана өрөөндүн аталышы. Биз анализдеп жаткан топонимдин тыбыштык курамы иран компоненттеринин кыргыз тилинин

тыбыштык курчоосундагы адаптацияланган формасы болуп саналат. Албетте, бул топонимдин башка тилден киргендигинин бирден бир далили катары, биринчи кезекте, анын азыркы кыргыз тилинде эч кандай мааниге ээ боло албагандыгы эсептелет. Бул топонимдин биринчи компоненти иран тилдеринде кеңири тараган **зо**й “жер” деген маанини билдирүүчү зат атоочтун фонетикалык жактан адаптацияга учураган формасы болуп саналат [Донидзе, 1971]. Ал эми экинчи компоненти иран тилдеринде кеңири колдонулган **бөлөнд**и “жогорку” деген маанидеги лексема экендиги талашсыз. Жыйынтыктап айтканда, **Жайбөлөнт** «жогорку же бийик жер» деген маанини туюндурат. Жогорудагы моделде **Сарбөлөнт**, **Чарбөлөнт** топонимдери уюшулган жана туюндурган маанилери да үндөшүп турат.

Даңги, **Сартаңги**, **Таңгилик**, **Таңги-Башы** топонимдери Чаткал районунун түндүк-батыш тарабында жайланышкан тоонун жана өрөөндүн аталышы. Иран тилинде **данги** сөзү “кууш” деген мааниде колдонулат. Аты аталган топонимдердин мааниси чындыктагы географиялык мүнөздөмөсү менен төп келет. Анткени, **Даңги** өрөөнү эки тоонун ортосундагы кууш өрөөн болуп эсептелет.

“Чаткал топонимиясынын структура-семантикалык мүнөздөмөсү” деп аталган үчүнчү бап эки бөлүм жана анын ичинде беш бөлүмчөдөн туруп, Чаткал топонимиясынын структуралык жана семантикалык тутумдун өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө арналган.

3.1. Жөнөкөй, тубаса жана туунду топонимдер. Жөнөкөй топонимдер көбүнесе маанилүү социалдык объектилерди атап көрсөтүп, фонетикалык жактан адаптацияга учуроо менен туунду жана татаал топонимдердин жасалышына негиз катарында кызмат кылышат. Чаткал топонимиясында жөнөкөй топонимдердин негизги катмарын байыркы түрк тополексемалары түзөт.

Топонимдер грамматикалык структурасы боюнча **тубаса** жана **туунду** болуп экиге бөлүнөт. Бир гана негизги номинативдик жүк көтөргөн морфемадан турган топонимдерди **тубаса топонимдер** катарында кароого болот. Тубаса топонимдер эбегейсиз чоң тилдик ареалга таралган орток топонимикалык катмардын негизин түзөт. Тубаса топонимдерди маанисине карай бир нече тематикалык топторго бөлүштүрүүгө болот: 1) Өсүмдүктөрдүн аттарын чөлкөмдүн айырмалоочу белгиси катарында көрсөтүүчү топонимдер: *Жигде, Терек, Арпа, Арча ж.б.*; 2) Күнүмдүк турмуштагы идиш-аяктардын аттарын жердин өзгөчөлүгү катарында көрсөтүүчү топонимдер: *Казан, Чанач, Гөзө ж. б.*; 3) Кыргыз элинин диний ишенимдерин чагылдырган топонимдер: *Мазар, Кожо, Бейит ж. б.*; 5) Архитектура, үй-курулушуна байланыштуу топонимдер: *Чыгдан, Мунара, Кепе, Зындан ж.б.*

Туунду топонимдер кыргыз жана түрк тилдериндеги сөз жасоого

жөндөмдүүлүгүн жоготпогон грамматикалык каражаттардын жардамы менен пайда болот. Албетте, байыркы түрк топонимикалык катмарына тиешелүү тубаса топонимдер туунду топонимдердин жасалуусуна кызмат кылышат.

Чаткал топонимиясындагы түрк топонимикалык катмарына кирген туунду топонимдер негизги морфемага сөз жасоочу мүчөлөрдүн жалгануусунун негизинде жасалып, топонимдин маанисине кошумча семаларды, б.а., маанилик өзгөчөлүктөрдү киргизет. Топонимдердин жасалуусунда азыркы кыргыз жана түрк тилдериндеги өнүмдүү сөз жасоочу мүчөлөр менен бирге кыргыз тилинин байыркы абалына таандык, азыркы учурда сенек мүчөгө айланган морфологиялык каражаттар да жолугат. Мындай тил бирдиктерин академик Б. Ө. Орузбаева кыргыз тилинин тарыхый өнүгүүсүнүн жыйынтыгы деп эсептейт [Орузбаева, 1964].

Ар бир географиялык объектинин аталышы өзүнүн структуралык жана семантикалык тарыхына ээ болот. Сөздөрдүн бардыгы эле ат болуу мүмкүнчүлүгүнө ээ боло албайт. Маселени бул өңүттөн алып караганда, кыргыз лексикасында атоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болууда биринчи кезекте зат атоочтордун потенциалы жогору экендигин танууга болбойт. Анткени бизди курчап турган материалдык дүйнөнүн бөлүктөрүн, дегеле заттарды атоо зат атоочторго мүнөздүү. Зат атоочтордон кийинки орунду сын атоочтор ээлейт. Муну менен биз башка сөз түркүмдөрүн атоо мүмкүнчүлүгүнө ээ боло албайт деп айтуудан алыспыз. Анткени Чаткал районунун топонимиясын изилдөөдө атоочтуктардан, сан атоочтордон жана тууранды сөздөрдөн турган топонимдерди арбын экендигин белгилөөгө болот.

3.1.1. Эки компоненттүү татаал топонимдер: атрибутивдик катыштагы «зат атооч + зат атооч» тибиндеги татаал топонимдер. Сөз түркүмдүрүнүн ичинен зат атооч сөздөрдүн катышуусу менен татаал топонимдик бирдиктер көбүрөөк жасалган. Биз атрибутивдик катыштагы «зат атооч+зат атооч» тибиндеги топонимдерди а) компоненттери жалаң негизден турган мүчөсүз топонимдерге, б. а. тил илиминде негизделген түрк изафетинин I тибиндеги топонимдерге жана б) көп негиздүү мүчөлөрдүн жардамы менен уюшулган топонимдер, б.а. II түрк изафети тибиндеги топонимдерге ажыратабыз.

а) Мүчөсүз негиздерден куралган I түрк изафети тибиндеги топонимдер. Мындай топко кирген топонимдердин компоненттери ыкташуу жолу менен байланышат. Топонимдин составындагы компоненттердин орун тартиби маанилик катышты гана аныктабастан, синтаксистик байланышты да иш жүзүнө ашырат. Топонимдин компоненттери бирдей грамматикалык формада турушуп, ыкташуу байланышы менен байланышып, толук кандуу татаал топонимдин кызматын аткара алышат. Мындай түзүлүштөгү топонимдер синтаксистик байланыштын аталган түрүн кылымдары бою сактап

калуу менен, синтаксистик конструкциялардын колдонуу чөйрөсүн алда канча кеңейткен.

Арал-Көл - Чаткал топонимиясында жыштык коэффициенти жогору болгон грамматикалык жактан татаал топонимдердин бири болуп саналат. Бул жерде биз атооч формасындагы «зат атооч + зат атооч» тибиндеги татаал топонимдин биринчи компоненти аталган объектини, б.а. денотатты айырмалоочу милдетти аткарып турат. Ал эми экинчи компоненти негизги номинативдик жүктү көтөрүү менен, географиялык объектини атап көрсөтөт. **Бел-Саз** - Чаткал топонимиясындагы жайлоонун аталышы катарында жолугат. Бел атрибутивдик максатта колдонулган компонент географиялык объектини атап көрсөткөн саз ониминин өзгөчөлүгүн белгилейт. Бирок бел топониминин көп учурда аныкталуучу катарында келгендигин жолуктурабыз.

Маселен, Кыр-Бел, Кум-Бел, Чыйыр-Бел ж.б.

Эшек-Арт – Чаткалда тең байланыштагы ашуунун татаал аталышы катарында жолугат. Биринчи компоненти катарында келген атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочу топонимдин составында атрибутивдик катышта келди.

Жыйынтыктап айтканда, мындай түзүлүштөгү татаал топонимдер кыргыз тилиндеги синтаксистик байланыштын туруктуулугу жана номинативдик чөйрөдө ийкемдүүлүгү тарыхый көрүнүш экендигинен кабар берет.

б) II түрк изафети тибиндеги топонимдер. Түрк изафетинин II тибин чагылдырган топоним-сөз айкаштарынын тобу негизги номинациялык жүк көтөргөн экинчи компонентинде таандык мүчөсүнүн сакталуусу менен биринчи атрибутивдик максатта колдонулган компонентиндеги илик жөндөмөсүнүн мүчөсүнүн түшүп калуусу менен жасалат.

Жылдыз-Көлү – Чаткалда жалпы түрк тилдерине мүнөздүү болгон II түрк изафетиндеги гидроним катарында жолугат. Топонимдин биринчи компоненти болуп саналган *жылдыз* космоними атооч формасында туруп топонимдин составында атрибутивдик милдетти аткарат. Ал эми негизги номинациялык жүктү алып жүргөн постпозитивдик абалдагы географиялык аталышка таандык мүчөнүн жалганып келүүсү татаал топоним-сөз айкашынын компоненттеринин ортосундагы синтаксистик байланыштын негизи болуп саналат.

Күн-Тоосу – грамматикалык жактан татаал түзүлүштөгү топоним катарында колдонулат. Биринчи компонент катарында колдонулган атооч формасындагы *күн* космоними талдоого алынып жаткан топонимдин составында атрибутивдик максатта пайдаланылат. Ал эми географиялык объектини атап көрсөткөн топонимдин экинчи тоо компонентине үчүнчү жактын таандык -сы мүчөсүнүн улануусу менен бул татаал топоним-сөз

айкашынын жасалышына семантикалык жана синтаксистик жактан негиз болот.

Аталган топонимдердин синтаксистик жактан тутумдашуусу кыргыз тилиндеги таандык байланышы менен иш жүзүнө ашырылат. Ошондой эле мындай типтеги татаал топонимдерде биринчи компонентиндеги илик жөндөмөсүнүн түшүп калуусу аныкталуучу катарында келүүчү экинчи компонентининде үчүнчү жактагы таандык -сы/-ы мүчөсүнүн сакталуусу менен компенсацияланат. Ошондой эле топонимдерде жана алардын акыркы тыбышына салыштырмалуу кыргыз тилиндеги үчүнчү жактан таандык -сы мүчөсү толук жана толук эмес формасында да келе берет.

3.1.2. Атрибутивдик катыштагы «сын атооч + зат атооч» тибиндеги татаал топонимдер. Кыргыз тилиндеги сын атоочтордун маанилик жана колдонулуу чөйрөсү кенен. Ошондуктан сын атоочтор көбүнесе препозитивдик абалда келип негизги географиялык аталыштын сапатын мүнөздөйт. Ошол эле мезгилде айрым адъективдик маанидеги топоформанттар тарыхый жактан өзгөрүүгө учурагандыктан, тыбыштык турпатын бир кыйла өзгөртүп көпчүлүк учурда сын атооч катарында кабыл алынат. Мындай атрибутивдик топоформанттардын маанилик өзгөчөлүктөрү боюнча окумуштуулардын ортосунда бир пикирге келүү байкалбайт. Биздин пикирибизде, мындай кайчы пикирлердин пайда болуусуна денотаттын географиялык абалы жана реалдуу тилдик жагдай гана чекит коёт. Анткени Н. Джапаров белгилегендей, кыргыз топонимдеринин курамында арбын жолугуучу **ак** топоформанты дайым эле аталган объектинин ички физикалык жана социалдык сапатын мүнөздөө менен чектелбейт. **Ак** лексемасынын семантикасы кыргыз менталитетинде өзгөчө бир символдук, өтмө мааниге да ээ болору белгилүү. Себеби кыргыз уруулары тээ байыртадан **ак** сөзү менен айран-сүттүн, ундун, ошондой эле оң сапаттагы абстрактуу түшүнүктөрдү аташкан. Айрым учурларда **ак** белгилик жана ориентирдик милдетти да аткарган. Маселен, Кыргызстандын жалпы аймагында жолугуучу Ак-Жар, Ак-Татыр жана Ак-Таш топонимдери аталган чөлкөмдүн визуалдык сырткы сапатына багытталган.

Ак-Чий – Чаткалда ашуунун жана тоонун аталышы. Ак-Чий топоними Кыргызстандын топонимиясында өтө арбын жолугуучу топонимдердин катарына кирет. Анткени ал топоними кыргыз элинин практикалык турмушу менен тыгыз байланышкан топонимдик факт болуп саналат. Чий өсүмдүгүн кыргыздар алардын өндүрүштүк сапатына жараша бир канча түрлөргө ажыратышкан. Ал эми сырткы көрүнүшү менен айырмаланган чий көп өскөн жер Ак-Чий деп аталаганы кыргыз топонимиясында белгилүү көрүнүш.

Ала-Тоо – Чаткалда ороним катарында арбын жолугат. Бул топоним жалпы кыргыз тилине тиешелүү жана кенен семантикага ээ. Анткени Ала-Тоо

топоними кыргыз элинин тарыхый чөлкөмдүк мейкиндигин түшүндүргөн.

Ала-Тоо кыргыз тилинде кыргыздардын мекени ата журту катарында да кабыл алынган. Маселен, “Ала-Тоонун кулуну”, “Ала-Тоодон алтоо”, “Ала-Тоону уят кылба” сыяктуу учкул сөз тизмектери азыркы күнгө чейин өз актуалдуулугун жоготкон эмес.

Эгерде аталган татаал топонимди диахрониялык планда талдай турган болсок, **ала** топоформанты кыргыз тилинде гана эмес бүтүндөй түрк тилдеринде жыштык коэффициенти жогору жана лексикалык жактан актуалдуу болгон тополексемалардын катарына кирет. **Ала** адъективитин контрастуу түстөрдүн алмашуусун билдирүүчү сын атооч катарында мүнөздөгөн окумуштуулар аз эмес. Биз, Н. Джапаровдун азыркы топонимдердин атрибутивдик компоненти болуп саналган **ала** тополексемасы байыркы кыргыз тилиндеги улу//улуу адъективинтинин адаптацияга учураган формасы деген пикири чындыкка жакын деген ойдобуз.

Көөнө-Токой – Чаткалда маанилик жактан атрибутивдик катыштагы токойдун аталышы жана ороним катарында жолугат. Көөнө сын атоочу атрибутивдик компонент катарында татаал топонимдердин курамында жана топоним катарында Кыргызстандын топонимиясында сейрек кездешет. Бул “сын атооч+зат атооч” тибиндеги татаал топоним көөнө сын атоочу кыргыз топонимиясында активдүү тополексемалардан болгондугунан кабар берет.

Кыргыз топонимикасынын тарыхында сын атоочтор туруктуу жана активдүү тилдик элемент катарында кызмат кылышкандыгы жогоруда аталган жана талдоого алынган топонимдерден анык болот.

3.1.3. Атрибутивдик катыштагы «сан атооч + зат атооч» тибиндеги татаал топонимдер. Сан атоочтор жалпы лингвистикада тил бирдиктери аркылуу реалдуу чындыкты чагылдыруунун, материяны абстракциялоонун тил аркылуу берилиши болуп саналат. Сан жана сандык түшүнүк математикада гана эмес, лингвистикада да маанилүү орунду ээлейт. Анткени географиялык объектилердин сандык жактан сыпатталышы аталган денотаттардын физикалык сапатынан көз карандысыз тилдик коллективдин аң сезиминин кабылдоосу жана индукциялык туюмдун синтезделиши болуп саналат.

Эки-Кемин – Чаткалда эки негиздүү татаал гидроним катарында жолугат. Биринчи компонент катарында келүүчү эки сан атоочу аныкталгыч катарында келүүчү кыргыз тилинин байыркы абалынан бери сакталып келген кемин гидронимин санын көрсөтөт. Кемин гидроними Чоң-Кемин, Кичи-Кемин түрүндө Түндүк Кыргызстандын гидронимиясында да кездешет.

Жети-Төр – Чаткалда кыргыз элинин менталитетинде саркастикалык мааниге ээ болгон жети эсептик сан атоочунан жана төр тополексемасынан куралган жайлоонун аталышы катарында жолугат. Жети эсептик сан атоочу экинчи компонент жана негизги номинативдик бирдик катарында келүүчү төр

лексемасынын сандык маанисин аныктоочу катарында келет.

Ошондой эле нумеративдик маани алып жүргөн *жалгыз, кош* сыяктуу сөздөрдүн негизинде жаралган топонимдер да арбын кездешет. Маселен, Кош-Коргон, Жалгыз-Арча, Жалгыз-Булак ж.б.

Жалпы топонимикалык катмарга тиешелүү топонимдердин түзүлүшү жөнүндө сөз болгондо, жер-суу аттары бир гана чөлкөмдүк жана даректик белгилерден тышкары да тарыхый чындык экендигин эсибизден чыгарбообуз керек. Мына ушундай себептен топонимдердин тыбыштык курамы өтө туруктуу болуу менен бирге жөн гана сөздүн деңгээлинен бир кыйла жогорку сапаттагы тил бирдиги экендигине күбө болобуз. Анткени сөз (онотема), морфема катарында да бир кыйла ийкемдүү жана өзгөрүүлөргө бат дуушар боло турган тилдик бирдик болуп саналса, топонимдер ички семантикалык өзгөрүүлөр менен бир катарда мезгилдин жана саясый-экономикалык, идеологиялык кырдаалдын таасирин башынан кечирет. Андыктан, топонимдерди жөнөкөй жана татаал деген түрлөргө бөлүштүрүүнүн шарттуу мүнөзгө ээ экендигин белгилемекчибиз.

3. 2. Чаткал топонимиясындагы семантикалык тутумдун маанилик жактан өзгөчөлөнүшү. Чаткал топонимдерин семантикалык жактан анализдөөдө биз бир гана топонимдердин адамдын күндөлүк турмушу менен болгон байланышына карай бөлүштүрбөстөн, алардын кыргыз тилинин лексикалык системасы менен болгон байланышы, ономастикалык тутумдан алган орду жана аталган объектинин аны курчап турган чөйрө менен болгон байланышын да карайбыз.

Эң алгач жер-суу аттары официалдуу түрдө коюлган эмес, стихиялуу түрдө келип чыккан. Стихиялуу мүнөздө келип чыккан аталыштар ат коюунун алгачкы формасы болуп эсептелүү менен, расмий атоолорго караганда, алда канча көп, мазмуну жагынан ар түркүн жана узак мезгилди өз ичине камтыйт. Ошого жараша стихиялуу мүнөздө пайда болгон жер-суу аттарынын фонетикалык жагынан өзгөрүлүп коюлушу да, улам бир жаңы наамда аталып кетүү мүмкүнчүлүгү да күчтүү болот.

Топонимдерди түзгөн сөздөрдү семантикалык жагынан талдай келгенде жалпыга маалым болгон кадимки эле сөздөрдүн мааниси кеңейип, окшоштугуна жараша жаңы бир топонимикалык мааниге ээ болуп калары жана белгини, сапатты билдирүүчү сөздөрдүн өзү ошол белгинин, сапаттык аталышына (номинативге) айланып кетүү учурлары көп кездешет. Адатта адамдар: *баш, бел, тумшук, чоку* деген сыяктуу сөздөрдө эң ириде анатомияны көз алдыларына келтиришет. Бирок ушул эле сөздөр жер-сууга байланыштуу: тоонун башы, суу башы, ашуунун бели, белден өтүү, чокуга чыгуу деп айтылган кезде анатомиялык маанисинен айрылып, башка маани берип кала тургандыгы талашсыз. Ушул белгилери боюнча ала турган болсок Чаткал

аймагында да жер суу аттары кездешет. Маселен:

- **баш**; *Аслам-Баш-Суу, Ак-Сай-Баиы, Мазар-Баиы, Көк-Суу-Баиы, Баш-Терек, (Чаткал), Кулжа Баиы, Суу-Баиы, Баш-Булак.*

- **бөйрөк**; *Бөйрөк, Бөйрөк-Булак (Чаткал)*

- **жон**; *Көк-Жон, Кажыр-Жон, Темир-Жон, Жон-Конуш*

- **жүрөк**; *Орто-Жүрөк, Жүрөк*

- **карын**; *Туз-Карын-Сай (Алабука), Карын (Чаткал)*

- **киндик**; *Киндик, Кара-Киндик, Киндик-Таи (Аксы)*

- **чоку**; *Чоку-Таи, Кара-Чоку, Боз-Чоку (Алабука), Кекилик-Чоку ж.б.*

Топонимияда бардык учурда дээрлик салыштырмалуулук түшүнүгүн эстен чыгарууга болбойт. Ачык-айкын, түшүнүктүү болуп турган сөздөрдүн өзү да салыштырмалуу мааниге ээ боло тургандыгы, бир эле сөз аркылуу аталган башка-башка объектилер чоңдугу, сапаты, даражасы жагынан бири-биринен айырмалуу боло бериши мүмкүн. Чаткал районунун жер-суу аттар системасындагы топонимдерди салыштырмалуулугу боюнча алып караганда: *Кен-Суу, Чоң-Сай, Бийик-Жар, Кичи-Дайра, Тар-Суу, Ортонку-Булак, Четки-Булак ж.б.* Бул топонимдерди түзгөн сөздөр категориялык жактан бирдей эле болуп тургандыгына карабастан, эч кандай абсолюттук окшоштугу, бирдейлиги жок. Айталы, Кең-Сай Чоң-Суудан кичирээк суу.

Бир катар жер-суу аттары ошол жерде, төрдө, коктуда, жайытта, бирөөлөрдүн алгачкылардан болуп жай алып калгандыгы, мал жайып туруп калгандыгы же башка бир окуяларга байланыштуу аталып калышы мүмкүн. Ошондуктан, мазмуну жагынан мындай антропонимикалык топонимдер бирөөнүн менчигинен улам аталып калган жер-суу аттары катарында каралбастан, өз алдынча бир топко бөлүнүп каралууга тийиш. Мерчемдүү жерлерде биринчи болуп отурукташкан, биринчи болуп жаңы жерди ачкан же көп убакыт бою ошол жерде туруп калган адамдардын аты менен аталып калуу процесси аздап-аздап ушул күнгө чейин уланып келе жаткандыгы байкалат. Мисалы, Чаткал районунун жер-суу аталыштар системасында *Манаптын-Суусу, Айтикенин-Булагы, Койчунун-Булагы, Барман-Сай, Кемпир-Булак* топонимдери кездешет.

Жыйынтыктап айтканда, топонимдердин ички семантикалык түзүлүшүн анын сырткы фонетикалык формасынан ажыратып кароо мүмкүн эмес экендиги эске алуу менен, топонимдердин төмөндөгүдөй маанилик топторун келтирүүгө болот: 1) Адам турмушуна зарыл болгон азыктарды өндүрүү үчүн керектүү заттар жөнүндөгү түшүнүктөрдүн аттарынан турган топонимдер; 2) мал чарбачылыгына керектелүүчү азык заттар менен байланышкан топонимдер; 3) аталган объектинин алган ордун көрсөтүүчү топонимдер; 4) аталган объектинин өзүнүн сапаттык өзгөчөлүгүн бөлүп көрсөтүүчү топонимдер; 5) объектинин өлчөмүн сүрөттөп көрсөтүүчү топонимдер; 6)

аталган объектинин абалын аны курчап турган географиялык объектилерге салыштырып көрсөтүүчү топонимдер; 7) топоним-ориентирлер;

8) кыргыз элинин этникалык тарыхы менен байланышкан топонимдер ж. б.

Демек, саналып өткөн маанилик топторго кирчү баарык топонимдер элдик биздин тилибиздин туруктуу, активдүү лексикалык корун толуктап турган тилдик каражаттар экендиги туурасында жыйынытка келүүгө болот.

3.2.1. Мал чарбачылыгына жана социалдык курулуштарга байланыштуу топонимдер. Мал чарбачылыгы, архитектура жана социалдык курулуштар байыркы мезгилдерден тартып эле кыргыз элинин турмушундагы негизги өндүрүш тармагы болуп саналган. Мал чарбачылыгы үй-бүлөнү эт менен камсыздоонун гана жолу болбостон, байланыш-катыштын, унаанын жана текстилдеги өндүрүштүн негизи болуп саналат. Кыргызстандын, айрыкча Чаткал жергесинде кыштын катаал келиши, ошондой эле малчынын оор турмушу топонимдерде чагылдырылган. Ошондой эле ар кандай формадагы курулуштардын пайда болуусуна негиз болгон.

Ак-Тайлак - Чаткал районунун топонимиясындагы тоо кыркаларынын жана жайлоонун аталышы. Элдик этимология боюнча аталган жайлоодо бир мезгилде касиеттүү ак тайлак болгондугу айтылат. Мына ошол себептен ак тайлак аталып калган болуш керек.

Ак-Коргон – топоними айылдын жана тайпак тоонун аталышы. Айылга алгачкы ирет совет бийлиги орногондо ак коргон болгондугу жана колхоздун малы камалгандыгы айтылат. Ошондой эле тоонун бооруна таштан курулган короонун калдыгы азыр да сакталган. Мына ошол таштан курулган короонун негизинде айыл ушундайча аталып калышы мүмкүн.

Ак-Там – топоними Чаткал районунундагы айылдын аталышы. Совет бийлигин мезгилинде башкаруучуларга арналып салынган курулуш болгон. Жергиликтүү эл ал курулуштун аты менен айылды да аташкан.

3.2.2. Аталган объектинин географиялык өзгөчөлүгүнө багытталган топонимдер. Аталган объектинин географиялык өзгөчөлүгүн баса белгилөө менен, анын элдин турмушуна болгон катышын көрсөтүүчү топонимдер, негизинен, тубаса формада келип, айрым учурларда географиялык терминдер менен толукталат. Көбүнесе, элдин дүйнө таануу өзгөчөлүгүн чагылдырып, идеологиялык түшүнүктөрүн чагылдырышат. Маселен, салыштырмалуу байыркы жана семантикалык жактан активдүү деп саналган **кыр** Чаткал топонимиясында ороним катарында кездешет.

Дагы бир тубаса топоним **саз** Чаткал топонимиясында гидронимдик мааниде жана лексема катарында арбын жолукчу гидронимдердин катарына кирет. **Саз** гидронимине Н. Джапаров өз изилдөөлөрүндө өзгөчө токтолуп, бул топонимдин Кыргызстандын гидронимиясынын калыптануусуна тиешеси бар

экендигин белгилейт. Анткени окумуштуунун пикиринде Сасык-Булак, Сасык-Суу жана Сасык-Талаа сыяктуу топонимдердин атрибутивдик компоненти **саз** лимнониминин адаптацияланган варианты болуусу мүмкүн деп божомолдойт. Окумуштуу кыргыздардын тилдик аң сезиминде гидрообъектилерге сасык сын атоочу сыяктуу атрибутивдик компоненттер менен түзүлгөн топонимдерге жол берилбейт деген бүтүмүн айткан [Джапаров, 2008].

Окумуштуулардын жогоруда айтылган ойлорун эске алуу менен, Чаткал топонимиясынын тутумундагы **кыр, саз** аталыштары байыркы түрк тилинен башталары талаш жаратпайт. Анткени бул аталыштардын географиялык мүнөздөлүшү топонимдин байыркы түрк тилиндеги маанисине өтө жакын. Бул тилдик фактыны Чаткал топонимиясы калыптанган чөлкөмдүн эң алгачкы жашоочулары байыркы кыргыз тилинде сүйлөгөн уруулар болгон деген көз карашты тастыктоочу дагы бир аргумент катары мүнөздөөгө болот.

КОРУТУНДУ

1. Чаткал районунун топонимиясы жалпы эле түрк тилдеринин анын ичинде кыргыз топонимиясынын тарыхый жактан калыптануусуна негиз болгон. Анткени алгачкы кыргыз элинин этникалык курамы анын мамлекеттүүлүгүнүн пайдубалы Чаткал чөлкөмү (территориялык) жана Чаткал топонимиясы менен тикеден-тике байланыштуу экендиги тарыхый гана эмес, лингвистикалык фактылар менен да далилдөөгө болот. Чаткал топонимиясы кыргыз элинин өзүн өзү таануусунда, элдин тарыхын, өткөндөгү турмушун изилдөөдө, кыргыз этносунун көчмөн турмушун, маданиятын жана менталдык өзгөчөлүгүн дагы тереңирээк изилдөө ишинде зарыл факты- материалдын кызматын аткара тургандыгы шексиз.

2. Чаткал топонимиясынын тарыхый катмарларына илимий өнүктөн илик жүргүзүү кыргыз элинин жана анын тилинин тарыхый катмарларын, этаптарын, ички мыйзам-ченемдерин терең таанууга өбөлгө түзмөкчү. Изилдөө көрсөткөндөй, Чаткал топонимиясы кыргыз тилинин түзүлүштүк мыйзам - ченемдерине жараша тарыхый багытта өнүккөн тилдик подсистема жана көөнөрбөгөн лексикалык өзгөчө катмар, чөйрө болуп саналат.

3. Чаткал топонимиясынын өнүгүшүнүн, калыптанышынын күбөсү - кыргыз тилинин фонетика-грамматикалык өзгөчөлүгүн камтыган жер-суу аттары. Изилдөөнүн жүрүшүндө иран тилинен кабыл алынган топонимдер жана топоформанттар байыркы кыргыз тилинен өткөндө фонетикалык жактан өзгөрүүгө учурагандыгы тастыкталды. Иран тили менен болгон байланышты геосаясат менен байланыштырбай кароо абзел. Бирок Чаткал аймагынын топонимдеринин негизин, тарыхтын бардык өнүгүү этаптарында, түрк топонимдери түзгөндүгү ишибиздин экинчи бабында конкреттүү тилдик иллюстрациялардын мисалында каралды. Андыктан Чаткал районунун

топонимдеринде кыргыз тилинин тилдик байыркы элементтери сакталып калгандыгы көптөгөн факты-материалдардын негизинде аныкталды десек жанылышпайбыз.

4. Байыркы түрк катмары Чаткал топонимиясындагы өзүнчө тарыхый катмар катары эсептелет. Аталган катмарга тиешелүү тилдик каражаттар жер-суу аттарында да активдүү колдонулуу менен, ар кыргыз тилинин жалпы топонимикалык системасында калыптанган. Алардын ар биринин тыбыштык турпатынын өзгөрүүсү тилибиздин тарыхый өнүгүүсүндөгү белгилүү бир этаптарды жана алардагы тилдик мыйзамченемдүүлүктөрдү чагылдырат. Мындан тышкары Чаткал топонимиясындагы морфемалардын топонимдердин составындагы байланышы жана карым-катышы жаңы формалардын жаралуусуна алып келгендигин айрым тилдик факты-материалдар тастыктап турат.

5. Чаткал топонимиясынын тутуму бир кыйла татаал жана ар тараптуу өнүгүүгө дуушар болгон. Анткени топонимдердин семантикалык трансформациясы, катмарлануусу экстралингвистикалык факторлор менен байланыштуу экендиги алардын топонимдерге тийгизген олуттуу таасиринен ачык байкалат. Топонимдердин мааниси тилдик багытта гана түшүндүрүлбөстөн, аталган денотаттан ал жайгашкан геофизикалык мейкиндиктеги орду, анын башка объектилер менен болгон байланышы аркылуу да түшүндүрүлө тургандыгы изилдөө ишинде тиешелүү факты-материалдар аркылуу тастыкталды.

6. Ар бир топоним тилдик, ошол эле учурда этномаданий, социалдык өңүттөн карала турган категория. Андыктан географиялык объектинин аталышы өзүнүн структурасынын жана семантикасынын өзгөрүп, калыптануу эволюциясына ээ болот. Атоолордун жаралуусунда, белгилүү болгондой, зат атооч сөздөрдүн потенциалы жогору. Анткени бизди курчап турган материалдык дүйнөнүн элементтерин, дегеле заттарды атоо зат атоочторго мүнөздүү. Зат атоочтордон кийинки орунду сын атоочтор ээлейт. Бирок мындан башка сөз түркүмдөрү атоо мүмкүнчүлүгүнө ээ боло албайт деген тыянак чыграууга болбойт.

Диссертациянын темасы боюнча жарык көргөн эмгектердин тизмеси:

1. **Абдуллаев, Д. Ш.** Чаткал топонимиясынын калыптануусундагы тарыхый шарттар [Текст] / Д. Ш. Абдуллаев // Кыргыз тили жана адабияты. 2012. -№21. -49-50-бб. ISSN

2. **Абдуллаев, Д. Ш.** Чаткал районундагы жер-суу аталыштар системасы [Текст] / Д. Ш. Абдуллаев // Кыргыз тили жана адабияты. 2012. - №21. -50-51-бб. ISSN

3. **Абдуллаев, Д. Ш.** Чаткал топонимиясынын тарыхый-лингвистикалык генезиси жана байыркы катмардын калыптануусу [Текст] / Д.

Ш. Абдуллаев // И.Арабаев ат. КМУнун Жарчысы. 2014. -112-113-бб. ISSN

4. **Абдуллаев, Д. Ш.** Чаткал топонимиясынын курамындагы байыркы катмарлардын лексика-семантикалык эволюциясы [Текст] / Д. Ш. Абдуллаев // И.Арабаев ат. КМУнун Жарчысы. 2014. -113-114-бб. ISSN

5. **Абдуллаев, Д. Ш.** Чаткал топонимиясы Кыргызстандын тарыхында чөлкөмдүк бүтүндүктүн негизи катарында [Текст] / Д. Ш. Абдуллаев // И.Арабаев ат. КМУнун Жарчысы. Атайын чыгарылыш. 2015. -№2. -138-139-бб.

6. **Абдуллаев, Д. Ш.** Азыркы Чаткал жер аталыштар системасындагы алтай жана байыркы катмарга тиешелүү топонимдер [Текст] / Д. Ш. Абдуллаев // И.Арабаев ат. КМУнун Жарчысы. Атайын чыгарылыш. 2015. -№2. -140-141-бб. ISSN

7. **Абдуллаев, Д. Ш.** Кыргыз топонимиясы жана Улуу Жибек Жолу [Текст] / Д. Ш. Абдуллаев // Известия ВУЗов Кыргызстана. 2015. -№11. –С. 42-45. <https://elibrary.ru/item.asp?id=30107806>

8. **Абдуллаев, Д. Ш.** Байыркы Чаткал оронимиясы кыргыз тоо кыркалары системасында [Текст] / Д. Ш. Абдуллаев // Известия ВУЗов Кыргызстана. 2015. -№11. –С. 45-47. <https://elibrary.ru/item.asp?id=30107807>

9. **Абдуллаев, Д. Ш.** Лингвистическая картина и оронимия древнего Чаткала в горной системе Тянь-Шаня [Текст] / Д. Ш. Абдуллаев // Роль науки в развитии общества. -Пенза, 2016. Часть 2. –С.126-128. <https://elibrary.ru/item.asp?id=25618414>

10. **Абдуллаев, Д. Ш.** Историческая топонимия Кыргызстана в системе Великого шелкового пути [Текст] / Д. Ш. Абдуллаев // В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии. -Новосибирск, 2016. -№61. –С.117-121. <https://elibrary.ru/item.asp?id=26203664>

11. **Абдуллаев, Д. Ш., Жумабаева, Г. С.** Чаткал топонимиясынын тарыхый пландагы өнүгүүсү [Текст] / Д. Ш. Абдуллаев, Г. С. Жумабаева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2021. -№6. –С.236-239. <https://elibrary.ru/item.asp?id=47219604>

12. **Абдуллаев, Д. Ш., Коргонбекова Н. Т.** Чаткал топонимиясынын изилдениши [Текст] / Д. Ш. Абдуллаев, Н. Т. Коргонбекова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2021. -№6. –С.240-243. <https://elibrary.ru/item.asp?id=47219605>

13. **Абдуллаев, Д. Ш.** Древний элемент «Кем» в оронимии Чаткала и топонимии Южной Сибири [Текст] / Д. Ш. Абдуллаев // Бюллетень науки и практики. -Нижевартовск, 2022. Т.8, -№1. –С.295-298. <https://elibrary.ru/item.asp?id=47789285>

14. **Абдуллаев, Д. Ш., Кенжебаев Д. О.** Согдийские архетипы в оронимии Чаткала как древний субстрат топонимов Средней Азии [Текст] / Д. Ш. Абдуллаев, Д. О. Кенжебаев // Бюллетень науки и практики. -Нижевартовск, 2022. Т.8, -№1. –С.304-307. <https://elibrary.ru/item.asp?id=47789287>

Абдуллаев Давлатбек Шараповичтин 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган «Чаткал топонимиясы (тилдик ареалдардын тарыхый калыптануусу топонимдердин мисалында)» деген темадагы диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *топоним, топоформант, структура, семантика, тарыхый өнүгүшү, туунду, тубаса, татаал топонимдер, изафеттик форма, тарыхый катмар, байыркы түрк катмары, иран катмары.*

Изилдөөнүн объектисин - Чаткал топонимдик системасы, ал эми **предметин** - Чаткал топонимиясынын тутумун түзгөн топонимдердин тарыхый-лингвистикалык, структура-семантикалык мүнөздөмөсү түзөт.

Изилдөөнүн максаты – Чаткал районундагы жер-суу аттарынын тутумун аныктоо менен бирге, аларды кыргыз тилинин лексикасынын тарыхый катмарларына байланыштуу система катары карап, илимий негизде сыпаттап берүү.

Изилдөө методдору. Иште коюлган башкы максатка жана милдеттерге ылайык, сыпаттама, лингвистикалык, салыштырма-тарыхый, компоненттик, структуралык-функционалдык анализ жана синтез, ошондой эле стратиграфия методдору пайдаланылды.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары:

1. Чаткал топонимиясы кыргыз элинин тилдик менталитетин жана белгилүү бир лингвомаданий моделди чагылдырган, жаратылыш, маданият, тарых жааттарындагы маалыматтардын булагы катары эсептелет.

2. Чаткал топонимиясы – онтологиялык негиздүү структура жана кыргыз тилинин лексикалык корунун динамикасын айкындоочу объективдүү система.

3. Чаткал топонимиясы жалпы эле кыргыз лексикасынын ажырагыс бир бөлүгү жана кыргыз тилинин тарыхый стратиграфиясынын лингвистикалык негизи болуп саналат.

4. Улуттун менталдык калыптануусу, тилдик аң-сезим жана географиялык лингвистиканын борборун түзүп, өзүнүн мыйзам ченемдүү, тарыхый өнүгүүсүнө ээ болот.

5. Чаткал топонимиясынын курамындагы байыркы топонимдер кыргыз тилинин фонологиялык эволюциясын жана семантикалык жактан калыптануусунун мыйзам ченемдерин көрсөтөт.

Колдонуу чөйрөсү. Изилдөөдөн алынган жыйынтыктар лексикология, түркология, кыргыз тилинин тарыхы жана диалектология сыяктуу предметтер боюнча сабактарды өтүүдө колдонулушу мүмкүн. Ошондой эле изилдөөнүн натыйжалары жогоруда көрсөтүлгөн багыттар боюнча программаларды жана окуу куралдарын иштеп чыгуу үчүн теориялык материал катары колдонулушу ыктымал.

РЕЗЮМЕ

диссертации Абдуллаева Давлатбека Шараповича на тему “Чаткальская топонимия (историческое формирование языкового ареала на примере топонимов)”, представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01–кыргызский язык

Ключевые слова: *топоним, топоформант, структура, семантика, историческое развитие, производное, коренное, сложные топонимы, изафетная форма, исторический слой, древнетюркский слой, иранский слой.*

Объект исследования – Чаткальская топонимическая система.

Предметом исследования выступают историко-лингвистическая, семантико-структурная характеристика топонимов, составляющих чаткальскую топонимию.

Цель исследования. Цель диссертационной работы заключается в выявлении исторических топонимов Чаткальского района, а также в научном описании их как систему, связанную с историческими пластами лексики кыргызского языка.

Методы исследования. В соответствии с намеченной целью и задачами исследования были использованы такие методы как, описательный, лингвистический, сравнительно-исторический, компонентный, структурно-функциональный анализ и синтез, а также метод стратиграфии.

Научная новизна результатов исследования:

1. Чаткальская топонимия является источником, включающим в себя информацию о природе, культуре, истории и отражающим языковой менталитет кыргызского народа, а также определенную лингвокультурную модель.

2. Чаткальская топонимия - онтологически обоснованная структура и объективная система, определяющая динамику лексического фонда кыргызского языка.

3. Чаткальская топонимия является неотъемлемой частью кыргызской лексики и лингвистической основой исторической стратиграфии кыргызского языка.

4. Ментальное формирование нации составляя ядро языкового сознания и лингвистической географии имеет историческую закономерность своего развития.

5. Древние топонимы чаткальской топонимии отражают фонологическую эволюцию и закономерности семантического формирования кыргызского языка.

Область применения. Результаты, полученные от исследования могут найти свое применение при проведении занятий по таким предметам, как лексикология, тюркология, история кыргызского языка и диалектология. Также, результаты данного исследования могут служить теоретическим материалом для разработки программ и учебников по указанным выше направлениям.

SUMMARY

dissertation of Abdullaev Davlatbek Sharapovich on the topic “Chatkal toponymy (historical formation of the language area on the example of toponyms)”, submitted for the degree of candidate of philological sciences in the specialty 10.02.01-Kyrgyz language

Key words: *toponym, topoformant, structure, semantics, historical development, derivative, root, compound toponyms, isafet form, historical layer, ancient Turkic layer, Iranian layer.*

The object of research is the Chatkal toponymic system.

The subject of the study is the historical-linguistic, semantic-structural characteristics of the toponyms that make up the Chatkal toponymy.

Purpose of the study. The purpose of the dissertation work is to identify the historical toponyms of the Chatkal region, as well as to describe them scientifically as a system associated with the historical layers of the vocabulary of the Kyrgyz language.

Research methods. In accordance with the intended purpose and objectives of the study, such methods as descriptive, linguistic, comparative historical, component, structural and functional analysis and synthesis, as well as the method of stratigraphy were used.

Scientific novelty of the research results:

1. Chatkal toponymy is a source that includes information about nature, culture, history and reflects the linguistic mentality of the Kyrgyz people, as well as a certain linguistic and cultural model.
2. Chatkal toponymy is an ontologically substantiated structure and an objective system that determines the dynamics of the lexical fund of the Kyrgyz language.
3. Chatkal toponymy is an integral part of the Kyrgyz vocabulary and the linguistic basis of the historical stratigraphy of the Kyrgyz language.
4. The mental formation of a nation, constituting the core of linguistic consciousness and linguistic geography, has a historical pattern of its development.
5. Ancient toponyms of the Chatkal toponymy reflect the phonological evolution and regularities of the semantic formation of the Kyrgyz language.

Application area. The results obtained from the study can be used in teaching classes in such subjects as lexicology, Turkology, the history of the Kyrgyz language and dialectology. Also, the results of this study can serve as theoretical material for the development of programs and textbooks in the above areas.

Форматы 60x84 1/16.
Көлөмү 1,5 п.л. Офсет кагаз.
Офсеттик басуу. Нускасы 100 экз.

ЖИ «Сарыбаев Т.Т.»
Бишкек ш., Манас к. 101
т. 0 708 058 368